

Mª Belén Caballo
José Antonio Caride
Pablo Ángel Meira

El temps com a context i pretext educatiu en la societat xarxa

Resum

Les transformacions que se van produint en els temps socials són cada cop més determinades per la creixent desregulació i deshumanització del temps de treball. L'hegemonia del mercat es manifesta amb intensitat en la revisió i deconstrucció de les relacions espacial-temporals: la desregulació i la deslocalització són expressions genuïnes d'aquesta deriva. Aquestes tendències desafien l'educació Pel que fa a promoure processos que acreixen la presa de consciència sobre els diversos temps que conformen la vida quotidiana o sobre les conseqüències que els seus diferents usos provoquen en el desenvolupament personal i col·lectiu, tant en l'interior dels sistemes educatius com en altres contextos pedagògics i socials que procuren una formació més integral i integradora.

Paraules clau

Desregulació, Educació Lenta, Societat Xarxa, Temps, Temps Educatius, Temps Socials

El tiempo como contexto y pretexto educativo en la sociedad red

Las transformaciones que se vienen produciendo en los tiempos sociales están cada vez más determinadas por la creciente desregulación y deshumanización del tiempo de trabajo. La hegemonía del mercado se manifiesta con intensidad en la revisión y deconstrucción de las relaciones espacio-temporales: la desregulación y la deslocalización son expresiones genuinas de esta deriva. Estas tendencias desafían a la educación en cuanto a promover procesos que acrecienten la toma de conciencia sobre los diversos tiempos que conforman la vida cotidiana o sobre las consecuencias que sus diferentes usos provocan en el desarrollo personal y colectivo, tanto en el interior de los sistemas educativos como en otros contextos pedagógicos y sociales que procuran una formación más integral e integradora.

Palabras clave

Desregulación, Educación Lenta, Sociedad Red, Tiempo, Tiempos Educativos, Tiempos Sociales

Time as an educational context and pretext in the networking society

The transformations on social times that have been occurring are more and more brought about by the increasing de-regularisation and dehumanization of working times. The dominance of the markets has a strong presence in the revision of space-time relationships: de-regularisation and off shoring are key concepts in this drift. This trends challenge education to promote new dynamics that would increase the awareness of the different times that conform daily life, or the consequences that the different uses of them have on personal and collective development. Both in the inside of educational systems as in further pedagogic and social contexts that search for a more global and Integrative education.

Key words

De-regularisation, Educational Times, Net Society, Slow Education, Social Times, Time

Autors: Mª Belén Caballo Villar, José Antonio Caride Gómez, Pablo Ángel Meira Cartea

Títol: El temps com a context i pretext educatiu en la societat xarxa

Referència: Educació Social, núm. 47, p11 p24.

Adreça professional: Universidade de Santiago de Compostela
belen.caballo@usc.es; joseantonio.caride@usc.es; pablo.meira@usc.es

▲ Ser i fer-se en el temps com a experiència socialitzadora

El temps és un principi actiu del món. Un gran demiürg, possiblement sense pretendre ser-ho, real i metafòric en una mateixa causa, amb els mateixos pretextos. Positiu i negatiu alhora: se'ns dona i ens el prenen, el fem i ens desfà. El seu pas transforma l'existència transformant-nos. L'esperem per tal que arribi amb la mateixa força amb la qual desapareix. Sempre és present, tot i que per a això hàgim de percebre'l –inevitablement– com a passat i futur, com a memòria i història: una manera d'harmonitzar l'existència humana, de vincular-se a altres, de ser un mateix, tot superant l'arribada atzarosa de qualsevol futur. Un temps que permet el projecte, els disigs, les esperances, “*perquè res no s'espera només des d'un present*”, diria Emilio Lledó (1994: 81) en la seva relectura del vell mite platònic de l'escriptura i la memòria; aquest espai d'experiència i aprenentatge que fonamenta, en última instància, allò que som i allò que podrem ser. La certesa, en síntesi, que a ell es remeten, en convergència amb l'espai i la comunicació, aspectes clau del viure humà i de l'educació que necessitem per humanitzar-nos en allò humà, educant-nos amb altres, que és –des de sempre– l'anhel implícit i, des de no fa tant, també explícit, de l'Educació Social.

Dual i polivalent en gairebé totes les seves expressions, el temps passa entre allò durador i allò efímer marcant decisivament les nostres vides, tot acomodant les maneres d'anomenar-lo a paraules d'àmplies connotacions semàntiques. Tantes com per necessitar 17 acepcions reconegudes pel *Diccionario de la Real Academia Española*, en la seva última edició, que li atorguin un significat més o menys precís; però no per això concís i unívoc, atesa la seva complexitat, per molt que es procuri resumir-lo dient que és “*la durada de les coses subjectes a canvi*”, una “*magnitud física que permet ordenar la seqüència dels esdeveniments*”, o l’“*època durant la qual viu algú o succeeix quelcom*”. Un temps de temps, el plural del qual recorda que no n'hi ha un que sigui absolut, sinó molts i diversos, entre allò ideal i allò material, l'instant i l'eternitat, el *chronos* i el *kairós*... la seva medicació i la seva representació fent-ne ús de diferents procediments i artefactes.

Parlar del temps, tot i que algunes societats primitives estiguin mancades d'un sistema explícit que el delimiti en l'activitat intel·lectual i en el llenguatge (Iglesias de Ussel, 2006), és tan antic com la mateixa humanitat, com també ho són els intents de regular-lo, explicar-lo, aprendre'l, construir-lo: la petjada d'aquests intents, recorden Durán i Rogero (2010: 10), “*es troba en els relats mítics, en els calendaris i en l'estructura gramatical dels idiomes*”, que amaguen segles d'intensos debats ideològics i polítics, religiosos i científics, físics i metafísics. Al cap i a la fi, som, individualment i col·lectivament, el temps que vivim; quan en parlem, parlem de nosaltres mateixos, de les nostres conviccions, de les nostres esperances i dels nostres temors (Tabboni, 2006).

En aquest procés de ser i fer-se en el temps, a través de la *socialització*, els éssers humans generen, interioritzen i experimenten les normes i els valors que regeixen la seva vida i regulen l'existència en el seu entorn. D'aquí que l'essència social del temps, entès en clau humana, sigui la seva dimensió cultural, emocional, subjectiva, relacional..., estretament vinculada a les vivències personals i col·lectives en allò quotidià. A diferència del temps físic, que és un temps matemàtic, el temps social és humanitzat. Depèn i és orientat per determinats fets socials o pràctiques socials (festes, ritus, celebracions, etc.), que es singularitzen per la seva diversitat i per la variació dels seus ritmes (ràpid, lent, permanent, esporàdic, cíclic, etc.).

Sense temps en una societat apressada

Per a Lewis i Weigert (1992: 90-91), “*tendim a localitzar en el temps els esdeveniments socials en relació amb altres esdeveniments o períodes socials i a utilitzar els mecanismes de còmput temporal exclusivament físics simplement per tal de ‘marcar el temps’ entre els esdeveniments socials d’interès*”. Però ho fem de manera diferent en cada societat, atenent les seves peculiars formes civilitzadores: les estructures temporals –dies, setmanes, mesos, anys, etc. – pròpies de cada cultura, afecten de manera diversa als membres de cada societat, de com les persones i els col·lectius socials defineixen el seu món, el seu esdevenir i les seves interaccions.

El temps social és humanitzat

El temps té un significat particular per a cada subjecte, però socialment respon a una construcció cultural, en la qual exerceix un important paper l'educació, dins i fora del sistema escolar. D'un país a un altre, d'una persona a una altra, sobre la base d'allò viscut i d'allò après, la percepció i la cultura del temps és diferent, restant clar que la cultura conforma l'organització, la representació i la construcció social del temps. De com es faci dependrà, en bona mesura, la felicitat de les persones (Cebrián, 1998), sent conscients també que una de les principals singularitats de les últimes dècades resideix en què s'estan erosionant –fins a la seva desaparició– “*els esquemes culturals que imposaven uns models temporals concrets*” (Iglesias de Ussel, 2006: 102).

A mitjan els anys noranta es publicaria l'informe “*Tiempo social contra reloj. Las mujeres y las transformaciones en los usos del tiempo*”, un estudi encarregat per l'*Instituto de la Mujer al Colectivo IOÉ* que avançava entre les seves conclusions que, en general, “*són més amplis els segments de població espanyola insatisfets amb la forma d'emprar el seu temps, i que per tant desitjaria introduir canvis importants en la seva vida, que aquells altres segments que es troben a gust i no desitgen canviar*” (Pereda, Walter i Prada, 1996: 210). El pas dels anys no ha fet variar aquesta percepció, però sí que ha aconseguit incrementar la presa de consciència per part de sectors

més amplis de població de la decisiva influència que té l'organització i distribució dels temps socials en el benestar i la qualitat de vida de les persones, individual i comunitàriament. Mai no abans, afirma Iglesias de Ussel (2006:91), *“haviem confluït tants canvis per instal·lar al temps en el centre de la vida quotidiana. Avui és ja el gran regulador de l'horitzó vital de tots els ciutadans”*.

Pel que fa a això, cal recordar que un dels pronòstics comuns a totes les utopies modernes, singularment a les que emergeixen en la societat cibernètica, és l'alliberament del temps de treball. En les seves previsions, les màquines i els sistemes robòtics intel·ligents arribaran a ocupar-se de les tasques que permeten satisfer les necessitats humanes més bàsiques, mentre que les persones passarien a disposar d'aquest temps alliberat per cultivar la seva identitat en activitats més enriquidores i gratificants, potenciant les seves relacions interpersonals en una nova era de benestar.

Els avenços
tecnològics fan
cada cop més
complexa i
incontrolable la
relació dels éssers
humans amb el
temps

L'esperança en un temps alliberat i humanitzat per la tecnologia i el progrés és intuïtivament lògica. La realitat contemporània del temps o dels temps, per contra, s'expressa en contra d'aquesta lògica. En tota la seva història, la humanitat no ha disposat mai de la capacitat tècnica que actualment posseeixen les societats avançades per aproximar-se a aquesta utopia. Sistemes cibernètics i informàtics cada cop més sofisticats substitueixen o minimitzen el treball humà en moltes tasques productives o reproductives, ocupant-se de tasques summament senzilles o complexes en extrem. Tanmateix, no es pot afirmar que aquests canvis hagin suposat una disminució rellevant del temps de treball o, almenys, que aquest temps efectivament alliberat ho hagi estat per a benefici de la immensa majoria de les persones. Paradoxalment, els avenços tecnològics experimentats fan cada cop més complexa i incontrolable la relació dels éssers humans amb el temps i amb els temps, amb la seva expressió objectiva i amb la seva apreciació subjectiva. Malgrat tots els canvis esdevinguts en la tecnificació dels processos productius, el temps de treball (encara en situacions d'atur i jubilació) segueix ocupant el lloc central i determinant en l'existència humana, al voltant del qual segueixen girant el conjunt dels temps personals i socials.

La paradoxa encara pot arribar més lluny: la il·lusió per la disciplina i el control social del temps –cronos– pròpia de la modernitat –les utopies cibernètiques són inherents al projecte modern–, les màximes expressions de les quals són el rellotge, els horaris, les jornades i els calendaris (escolars, laborals, comercials, en els mitjans de comunicació social, etc.), s'esvaeix cada cop més. La primera modernitat confiava, tant des de la lògica racionalitzadora de la producció i del mercat, com des del punt de vista del moviment obrer, en la capacitat de mesurar i regular els temps socials, per acotar-los en ritmes precisos i socialment homogenis.

Allò cert és que cada cop es troba més lluny la vella aspiració del moviment obrer a una jornada ideal, distribuïda equilibradament en tres seccions: vuit hores de son, vuit de treball i unes altres vuit per al desenvolupament personal i social. Com analitza Ángeles Durán (2007: 281), a propòsit de

les dificultats d'harmonitzar les biografies individuals amb les dinàmiques socials, la teoria dels tres vuits es troba molt lluny de reglar les rutines dels individus i de la societat: *“el temps destinat al son es manté estable, però les altres dues categories es desfan davant la puixança de noves formes de vida que allarguen enormement el període pre i post laborals, que consumeixen ingents quantitats de temps en transport i gestió, i que ofereixen alternatives reals, accessibles a milions de persones, de ritmes, ruptures i fraccionaments en l'ús de l'espai/temps que fins ara resultaven desconegudes”*.

El jo saturat en la societat atemporal

Les transformacions que es van produint en la configuració dels temps socials són cada cop més determinades per la creixent desregulació i deshumanització del temps de treball, afectant, en el seu efecte dòmino, al conjunt dels temps socials. L'hegemonia de la societat de mercat, globalitzada en els seus enfocaments marcadament ultraliberals, es manifesta amb especial intensitat en la revisió i deconstrucció de les relacions espai-temporals: la desregulació i la deslocalització són expressions genuïnes d'aquesta deriva del capitalisme contemporani, de com la maximització de les plusvàlues s'anteposa a qualsevol altra finalitat, principi o interès.

La crisi financera del sistema, en la qual som immersos, no ha fet més que accentuar aquest procés. Expressant-lo de manera contraintuïtiva, es pot afirmar que el sistema “va caient cap amunt”, principalment a Europa, arrasant en la seva trajectòria algunes de les principals conquestes socials del moviment obrer i de la socialdemocràcia al segle passat, bona part d'aquelles associades a formes alternatives d'ordenació i gestió del temps de treball en les seves diferents expressions. En aquest haver es poden enumerar la creixent desregulació de la jornada laboral, el retard de l'edat de jubilació, la inestabilitat i la precarietat en l'ocupació, l'alliberació dels horaris comercials o la privatització d'àmbits fonamentals per a la qualitat del cycle vital (en el sistema educatiu i sanitari, en els serveis socials, etc.). Els programes d'ajust estructural que van escombrar les economies llatinoamericanes i africanes durant els anys vuitanta i noranta del segle passat s'estan aplicant ara, de manera implacable, en societats que, com l'espanyola, ja havien arribat tard a l'Estat de Benestar.

Aquest ajust estructural suposa també un dur reajustament dels temps socials (entre altres, aquells que afecten la prolongació de l'edat de jubilació, als sistemes de pensions i de protecció social), invocant la necessitat de garantir un futur millor, o si més no, d'assoliments equiparables a aquells que han fruit les nostres societats en les últimes dècades. El temps que la modernitat aspirava a regular i disciplinar per facilitar l'harmonia social, es descompon ara en fluxos arrítmics, desfasats, heterogenis, desarticulats, deshumanitzats, fets a mesura de les necessitats del mercat, dels requeriments d'expansió del capital, dels seus sistemes de producció i del seu culte al consumisme.

Els temps
socials
contemporanis
adquireixen
cada cop més
una
consistència
líquida i caòtica

Si la regulació del temps de treball i dels temps complementaris bàsics per al funcionament de la societat, va ser un dels eixos sobre els quals havia girat la primera modernitat, ara es des-regulen, fragmenten o trenquen. Parafraçant el concepte de modernitat líquida proposat per Bauman (2007), els temps socials contemporanis adquireixen cada cop més una consistència líquida i caòtica. El temps social ja no és, si alguna vegada ho va ser, el temps racional de l'*homo sapiens*, és el temps de l'*homo economicus* que van descriure els primers economistes neoclàssics per explicar la primacia que el mercat havia d'atorgar a la maximització dels beneficis sobre qualsevol altre interès (ètic, social, del bé comú, solidari, equitatiu, redistributiu, etc.).

En la postmodernitat, la ruptura amb els temps convencionals sol presentar-se com una nova ona de “progrés” i avenç envers la llibertat de l'individu. Els temps socials, començant pel temps de treball, s'“individualitzen” o “personalitzen”, es “flexibilitzen” o “adapten”, per tal que els individus –almenys en aparença– puguin elegir entre múltiples opcions el seu propi menú temporal (horaris, jornades, setmanes, torns, calendaris). Un “temps a la carta” del qual emergeix una pregunta inquietant: Qui pot, en aquest escenari, construir el seu temps personal i els seus temps amb altres, al marge dels condicionants que imposa la societat del mercat?

La resposta no és senzilla, però pot succeir que la distribució i el maneig del temps, sigui –si ja no ho era– una nova frontera en la generació de la desigualtat social: entre els qui posseeixen recursos (econòmics, socials i culturals) per manejar-se en el nou ordre “atemporal”¹ i els qui no. Castells (1998: 468) ho expressa de forma més descarnada: “*s'exerceix el domini social mitjançant la inclusió i exclusió selectives de funcions i gent en marcs temporals i espacials diferents*”. Qui exerceix aquest domini, és clar, es el mercat global o globalitzat. La vida quotidiana –dirà Iglesias de Ussel (2006: 149), “*és mediatitzada per l'ús diferencial del temps, segons la posició jeràrquica ocupada en la interacció social. El temps, en efecte, és una variable bàsica en les estratègies de diferenciació social. El poder és, entre altres coses, control i domini sobre el temps aliè*”.

En aquesta deriva, la vivència subjectiva del temps és determinada per la velocitat, pel “no-stop”, per l'activació permanent d'estímuls, la superposició de tasques simultànies i immediates, la reducció dels temps de reacció, la superficialitat de les interaccions socials, la dificultat per interioritzar experiències i convertir-les en significatives, etc. En aquestes circumstàncies, Gergen (2006) al·ludeix al “*jo saturat*” per descriure l'estat de l'individu contemporani, al qual les noves tecnologies sumen possibilitats de relació i d'expressió abans inimaginables però a les quals és impossible respondre en un temps finit: el “*jo saturat*” és producte del xoc postmodern entre el temps cronològic –*cronos*– i el temps subjectiu –*kairós*–. En opinió seva “*la creixent saturació de la cultura posa en perill totes les nostres premisses prèvies sobre el jo, i converteix en quelcom estrany les pautes de relació tradicionals. S'està forjant una nova cultura*” (Gergen, 2006: 22).

Aquesta “nova cultura” implica també una “nova cultura del temps” (o, si es prefereix, d’una nova “economia del temps”). En ella, la “flexibilització” aplicada a la gestió dels temps socials és un concepte central, tot i que dotat de significats polisèmics: pot aparèixer com una imposició dels agents del mercat per ajustar la força de treball a les necessitats de producció i reproducció –normalment a través del dilema temps de treball flexible *versus* desocupació–, o pot presentar-se com l’ajust del temps de treball a les particularitats personals, socials o familiars, entenent-se com una resposta a les necessitats de conciliació, cada cop més complexes atesa la mateixa desregulació dels temps socials.

El resultat objectiu, i també el subjectiu, és altament paradoxal. Les reduccions en els temps de reacció de transport, de comunicació, d’interacció, de transacció, etc. no impliquen, per a la immensa majoria de les persones, la possibilitat de disposar de més temps o d’un temps amb més qualitat. Les societats de la globalització són “cronòfagues” (Paolucci, 2003), depreden com mai abans els temps personals i socials no directament lligats al temps laboral pagat, ja sigui per incrementar la productivitat i la competitivitat, o per alimentar l’espiral consumista sense la qual la forma de producció col·lapsaria d’èxit. Una societat de benestar amb les necessitats bàsiques satisfetes, sense desigs permanentment insatisfets per cobrir, és un negoci ruïnós. Allò únic permanent ha de ser la insatisfacció. L’obsolescència programada –tecnològicament o culturalment–, allò calculadament efímer –desigs, experiències i objectes–, és part consubstancial de la voràgine del temps contemporani. Un temps que és, en ell mateix, un objecte més a consumir i “*el consumisme d’avui no es defineix per l’acumulació de coses, sinó pel breu gaudi d’aquestes coses*” (Bauman, 2008: 29).

Les societats de la globalització són “cronòfagues”, depreden com mai abans els temps personals

Noves oportunitats per a l’educació i la conciliació en la vida quotidiana

En una societat que obre les 24 hores –perquè així s’ha anat concretant a partir de les profundes transformacions tecnològiques, econòmiques, culturals i socials esdevingudes arran de la Revolució Industrial– no resulta estrany que es forgin nous estils de vida i nous usos dels temps. La complexitat que aquesta realitat introdueix i els desafiaments que planteja no són aliens a una lectura educativa, especialment quan es tracta d’una educació que es defineix com a integral i permanent, entesa també com una responsabilitat que han de compartir els diferents agents presents en un territori: les famílies, els centres educatius, els ajuntaments, el moviment associatiu, els col·lectius socials, les fundacions...

L’horitzó de les oportunitats quotidianes es diversifica, també per a l’educació, tot i que amb això s’incrementin els desafiaments que li per-

metin construir una escala sòlida de valors i eleccions, que li permetin optar amb criteri i amb un ampli sentit de la responsabilitat col·lectiva. A tall d'exemple, les tensions intergeneracionals derivades de diferents usos del temps van començar a visualitzar-se en el moment que es generalitza l'oci nocturn juvenil, i fenòmens com els del “botellón” –a part d'altres lectures– apelen a la necessitat d'una educació cívica que conscienciï no només sobre les conseqüències de la ingesta abusiva d'alcohol i altres substàncies, sinó també de la necessitat de respectar els espais públics i el mobiliari urbà, o el dret d'altres persones al repòs.

La complexitat i heterogeneïtat dels ritmes temporals en la societat actual, també desafien l'educació pel que fa a promoure processos que acreixen la presa de consciència sobre els diversos temps que conformen la vida quotidiana, sobre el grau d'autonomia que es té sobre la seva gestió, o sobre les conseqüències que els seus diferents usos provoqui en el desenvolupament personal i col·lectiu: Les activitats en les que invertim el “nostre temps” són obligades? Fins a quin punt són imposades per rols, modes o estereotips? Quin marge resta per a la lliure elecció de cada persona?

L'educació al segle XXI ha de contribuir amb més decisió a la conquesta d'una més gran autonomia personal i a incrementar el camp de llibertat, acompanyada d'una presa de consciència sobre les responsabilitats que comporta. I tot això, en una societat en la qual les tecnologies de la informació i la comunicació impregnen allò quotidià a les empreses, a les llars, als diferents espais urbans, fent canviar la mateixa concepció del temps i submergint-nos, com hem anat argumentant, en la cultura de la rapidesa i la immediatesa.

Marc Augé (2003) es preguntava com és possible educar les persones en una societat que s'orienta exclusivament a l'esdeveniment quotidià, en la qual els mitjans de comunicació fomenten la immediatesa a la qual al·ludim, convertint en caduc allò que encara acaba d'esdevenir. Potser que calgui educar a contratemps per aprendre a viure amb temps, per aprendre –individual i col·lectivament– a valorar els processos, els mitjans i llargs terminis, allò que, amb esforç, es va construir i perdura. Afirmava *El petit Princep* en l'obra de Saint-Exupéry (1943) que és el temps que va invertir en tenir cura de la seva rosa, cosa que féu que fos valuosa per a ell.

Saber esperar activament concedeix valor a allò que s'aconsegueix i ens situa, individualment i col·lectivament, enfront del suggerent repte de participar en la construcció del futur. En aquest sentit, i referint-se al sistema educatiu, Iglesias de Ussel (2006: 194) afirma que aquest no pot funcionar si no s'interioritzen pautes que tenen a veure amb l'esforç, el treball i la dedicació, ja que “*per molts recursos econòmics que compti el sistema mai no donaran rendiments suficients si els valors socials no legitimen, recolzen i promouen l'esforç de l'aprenentatge avui per als assoliments de demà*”. I això resulta certament complex en el marc que s'ha arribat a anomenar “*cultura de la gratificació espontània*” (Pérez Díaz i Rodríguez, 2003: 473; cf. *ibid.*).

Un altre dels desafiaments derivats de la societat oberta les 24 hores és la recerca de respostes col·lectives als problemes sorgits de l'asincronia que es produeix en les activitats quotidianes que conflueixen en un mateix marc temporal, ja sigui d'un grup social o familiar. Com compaginar els horaris escolars i els laborals dels progenitors? Com fer compatibles les exigències de l'alliberació dels horaris amb la rigidesa temporal d'algunes institucions, entre elles bona part dels serveis públics i de les empreses? Com conciliar els temps de vacances de la infància amb els temps de treball de les seves mares i pares? De quina manera es troba un temps per compartir oci actiu? Com garantir el dret dels nens i nenes a fruit dels seus pares i viceversa en una societat que institucionalitza cada cop més els temps de la infància en nom de la *conciliació* horària? Com compatibilitzar els horaris de les Administracions i de bona part dels serveis públics amb els horaris laborals de molts ciutadans?

L'harmonització dels diferents temps socials constitueix, o hauria de constituir, un dels grans temes de les polítiques públiques i de mercat de treball en les societats industrialitzades, mirant de donar respostes als greus desequilibris que provoquen la fragmentació dels temps i les seves incompatibilitats. L'ampliació dels qui volen i han de ser protagonistes en les llibertats horàries, multipliquen les dificultats per sincronitzar els seus respectius ritmes, com *“igualmente queden ampliades les circumstàncies generadores de tensions i conflictes en la família, com a conseqüència de la multiplicat de temps –viscuts o desitjats– pels seus diferents membres”* (Iglesias de Ussel, 2006: 100). És en aquesta realitat on se situa allò que hem anomenat *“conciliació”* que, si més no, té lectures que impliquen una reflexió sobre l'actual model productiu i els temps laborals, sobre la corresponsabilitat dels diferents integrants de les unitats familiars en la realització de les tasques domèstiques i en les de la cura; així com en la necessitat de comptar amb un temps de lliure disposició, fonamental per al desenvolupament integral de les persones i per a la participació en la vida comunitària.

L'harmonització dels diferents temps socials constitueix un dels grans temes de les polítiques públiques

Entenem que en el punt de partida se situa la desigual valoració que té cada persona dels diferents temps socials. El laboral ha estat –i continua sent– ho en la societat de la informació, com ja hem argumentat– el més apreciat, en constituir-se en una font d'ingressos, de demostració d'estatus i, en nombroses ocasions, de satisfacció personal. Per la seva identitat específica, el temps de treball remunerat manté la seva centralitat i es converteix en determinant de l'ús dels temps restants: el dels treballs domèstics i de cures, fonamentals per a la reproducció de la societat però, en general, amb escàs reconeixement o prestigi en l'opinió pública; i els d'oci, estimats fonamentalment en clau econòmica per la societat de consum, però bàsics per al desenvolupament personal i la iniciativa comunitària.

Afirma Carrasco (203: 39) que *“les organitzacions i institucions socials –i la societat en general– segueixen sense considerar que la cura de la vida humana sigui una responsabilitat social i política”* i, a aquestes alçades,

resulta urgent posar en valor aquests treballs com a element bàsic per al funcionament de la societat. Com se sap, la distribució dels temps de cada persona depèn en bona mesura de la configuració de la llar en la qual viu i de l'etapa vital que travessa, per la qual cosa resulta crucial incrementar la sensibilitat envers aquesta realitat i posar els mitjans necessaris per flexibilitzar els temps, de manera que les diferents responsabilitats i drets puguin ser compatibles. Donar resposta a aquest desafiament serà positiu no només per a les persones afectades, sinó per al conjunt de la societat, que tindrà opció a viure amb un més gran equilibri, equitat i qualitat de vida.

En tot cas, el debat sobre la conciliació horària no es pot centrar únicament i exclusivament en el nombre d'hores treballades; ha d'ampliar, per contra, la seva mirada envers noves formes d'articular la *“interrelació entre la distribució dels temps del treball assalariat, les necessitats d'atenció a les persones i el funcionament de les ciutats i els seus serveis”* (Moreno, 2003: 69). Es tracta, en definitiva, de *“considerar la complexitat de la vida diària, els diferents temps que la configuren, les relacions entre uns i altres, les tensions que es generen, per intentar gestionar-la en la seva globalitat tenint com a objectiu fonamental la vida humana”* (Carrasco, 2003: 51).

El temps és un bé únic al qual s'ha de donar el màxim valor de la seva correcta utilització depèn en bona part la qualitat de vida i la felicitat de les persones

Amb aquest enfocament, la *Comisión Nacional para la Racionalización de los Horarios Españoles y su Normalización* amb els altres països de la Unió Europea, reconeix en el seu manifest que el temps és un bé únic al qual s'ha de donar el màxim valor i que de la seva correcta utilització depèn en bona part la qualitat de vida i la felicitat de les persones, així com la productivitat i competitivitat com a país. En l'esmentat manifest es reclama als responsables polítics i als poders públics que adoptin les mesures legislatives i executives necessàries per aconseguir, entre altres objectius, conciliar la vida personal, familiar i laboral o permetre la corresponsabilitat en el repartiment de tasques domèstiques i atenció a la família; reconeixent el dret dels pares i mares a *“disposar de temps per conviure i dialogar amb els seus fills, interessar-se pels seus sentiments i els seus problemes, i oferir-los una sòlida afeció”*, explicitant també la necessitat d'educar els joves *“en valors com la solidaritat, la tolerància, el respecte, l'esforç i la igualtat entre la dona i l'home, a més de subratllar-los la importància de fer un bon ús del temps”*.

Complementàriament, i en l'àmbit laboral, el Manifest valora la introducció d'iniciatives de racionalització i flexibilització d'horaris com imprescindibles i subratlla que les jornades laborals prolongades no només perjudiquen la qualitat de vida dels empleats, sinó que no resulten rendibles per a les empreses. El treball a temps parcial es concep com un recurs per fer compatible la flexibilitat laboral i la conciliació de la vida personal i laboral –parafraçant el títol del llibre d'Elena Sirvent–, observant-lo també com una alternativa per a la racionalització de l'ocupació, en un país en el qual anys enrere es consolidava la tendència a què dos terços de la població adulta treballessin en excés, mentre que un altre terç es veu obligat a estar a l'atur (Pereda, Actis, i Prada, 1996: 211-212).

En la seva investigació de tesi doctoral, Sirvent (2009: 296) sosté que l'ocupació a temps parcial "suposa un instrument molt important a l'hora de trobar un equilibri entre l'ocupació remunerat i la vida personal dels treballadors, incloent les responsabilitats familiars. El problema és que en molts països la qualitat dels llocs de treball a temps parcial és, de mitjana, inferior a la dels treballs a jornada completa (en termes de salaris, prestacions socials, pensions, desenvolupament professional, etc.)". Per tant, el repte rau en aconseguir un treball a temps parcial que satisfaci els components que defineixen el "Treball Decent", que per a l'Organització Internacional del Treball són la creació d'ocupació, assegurar els drets fonamentals en el treball, prestar la protecció social adequada i promoure el diàleg social (ibíd.: 293).

Un canvi de mirada, també per a la qualitat de vida

L'aposta pel treball a temps parcial, lluny de ser simplement una alternativa per donar resposta a la bretxa existent entre la situació actual de la jornada laboral o la situació preferida per una part dels treballadors, constitueix una alternativa al model socioeconòmic vigent. En consonància amb la filosofia dels moviments "slow", que reivindiquen ritmes de vida menys accelerats, o amb la teoria del decreixement, que postula la necessitat de racionalitzar el consum per aconseguir un desenvolupament sostenible (Taibo, 2010), el treball a temps parcial de qualitat "*pot permetre el retorn a una vida més austera i senzilla però amb qualitat de vida. La generalització de l'ocupació a temps parcial ha d'anar acompanyada d'un profund canvi en els patrons de vida i consum*" (Sirvent, 2009: 327), situant en el centre del model social la qualitat de vida de cada persona.

A una conclusió similar arriba l'estudi realitzat per Pereda, Actis i Prada (1996: 221) en la dècada dels noranta, quan afirmen la necessitat de promoure una política general d'usos del temps que assumeixi com a base dos criteris: el primer, incrementar els usos del temps que resulten més gratificants per a les persones (temps de relacions socials i temps lliures), reduint aquells més costosos i desagradables (majoritàriament, treball domèstic i extradomèstic); el segon, distribuir de manera equilibrada els diversos usos entre els ciutadans, sense discriminacions per raó de gènere, motius econòmics, etc. En aquest sentit, "*reduir globalment el temps de treball productiu implica una política d'austeritat en l'àmbit del consum mercantil (hi haurà menys mercaderies) cosa que, al seu torn, requereix limitar els reclams que inciten al consum indiscriminat (especialment la publicitat) i reorientar les demandes de la població cap a altres necessitats vinculades a la participació social i el temps lliure (aquestes necessitats s'han detectat clarament però són socialment relegades a l'àmbit d'allò privat-improductiu)*" (ibíd.: 221-222).

La flexibilització dels temps de treball, en igualtat de condicions per a homes i dones, possibilitaria avançar en la corresponsabilització domèstica i en la cura de nens i gent gran dependent, reduint l'abusiva externalització actual de les cures de la infància, que veuen institucionalitzats pràcticament tots els seus temps; obriria noves oportunitats per a la vivència de l'oci, per a la formació permanent, per a la participació social, impulsant tot el potencial educatiu que tanquen els temps de relació.

Per a l'educació, siguin quines siguin les realitats en les quals es concretin les seves pràctiques, el temps constitueix un suport simbòlic i material de fronteres variables, a les quals s'han anat acomodant diferents maneres d'articular la voluntat educadora de la societat, en totes les societats, tot i que amb esquemes i assoliments dispars, tant en l'interior dels sistemes educatius institucionalitzats –als quals defineix estructuralment (Escolano, 2000)– com en altres contextos pedagògics i socials que procuren una formació més integral i integradora, per a totes les persones i al llarg de tota la seva vida. Una circumstància que, com indica Domenech (2009: 59), obliga a observar el temps educatiu com un temps global i dispers, que ha de “*mantenir una gran coherència i coordinació entre els diferents tipus d'educació*”, com una de les “*premisses més importants per poder educar la ciutadania*”.

Ens referim a un temps que té valor i resulta valuós per a l'educació, no només –dirà Gimeno Sacristán (2008) – pel fet que els temps educatius, entre ells els escolars, disposen i imposen en l'organització de la vida en comú, sinó i sobretot per les funcions socials que, en el conjunt dels temps socials, satisfan, des de les quals afecten l'exercici de les activitats públiques i privades, fins aquelles que modulen les relacions dels individus entre ells, passant per la intensitat de l'experiència viscuda o l'establiment de diferències, dependències i jerarquies entre ells i dins de la societat, en allò que molt bé podríem dir que suposa posar a cadascú al “seu” temps, en el real i en el virtual, també per a l'educació. Perquè en la societat xarxa, com analitza Domenech (2009: 59), la tecnologia a més de posar en crisi la funció i el paper de tots els agents, qüestiona la mateixa concepció del temps educatiu: “*tot passa a ser difús i ens trobem cada cop més en processos de canvi o reformes d'àmbit planetari. Tot el món pot aprendre a qualsevol hora i en qualsevol lloc, amb l'única condició que tingui accés a la Xarxa*”.

El temps és un factor clau per a la cohesió social

Acabarem assenyalant que el temps és un factor clau per a la cohesió social, i que, en aquest sentit, hi ha autors que senyalen la falta de temps com una de les principals causes del declivi en l'acció comunitària. Afavorir en l'àmbit de la família i en els entorns locals temps de qualitat relacional resulta bàsic per a l'aprenentatge de la participació i per a la implicació en les realitats més pròximes, com processos que constitueixen un important recurs per al desenvolupament personal i comunitari; processos en els quals els professionals de l'Educació Social tenen molt per aportar en tant que mediadors entre els agents i recursos existents, dinamitzadors d'espais relacionals, observadors atents que, en clau educativa, poden contribuir a “*fer visible allò invisible; convertir allò individual en col·lectiu i transformar la percepció en acció*” (Moreno, 2003: 68).

Com ha investigat el professor Ulrich Mückenberger (2007), en el marc d'un estudi patrocinat pel Diàleg Social Europeu i el Fons Social Europeu, així com per l'Associació Alemanya per a la investigació, el temps ha anat guanyant un significat totalment nou i un paper cada cop més estructurant en els processos de transformació de la societat, com ja reconeixen alguns dels més importants teòrics socials. I que, empíricament, s'està traduint en la reivindicació –i, a vegades, també en l'adopció– de polítiques nacionals, regionals i locals que miren de superar les actuals confrontacions entre les agències polític-econòmiques, que disposen de paràmetres essencials del règim social del temps, i els grups de la societat civil que protagonitzen un “contramoviment” per adaptar el mateix règim del temps als interessos d'allò que Habermas va definir como el “món de la vida”, representant el punt de vista dels subjectes que actuen en societat.

María Belén Caballo Villar
José Antonio Caride Gómez
Pablo Ángel Meira Cartea

Grupo de Investigación en Pedagogía Social y Educación Ambiental
(SEPA)

Universidade de Santiago de Compostela

Bibliografía

- Augé, M.** (2003), *El tiempo en ruinas*. Gedisa. Barcelona.
- Bauman, Z.** (2007), *Tiempos líquidos. Vivir en una época de incertidumbre*. Tusquets. Barcelona.
- Bauman, Z.** (2008), *Los retos de la educación en la modernidad líquida*. Gedisa. Barcelona.
- Comisión Nacional para la Racionalización de los Horarios Españoles** y su Normalización con los demás países de la Unión Europea. Accessible a: <http://www.horariosenespana.es/manifiesto/manifiesto.php>
- Carrasco, C.** (2003), “¿Conciliación? No, gracias. Hacia una nueva organización social”. AVaris: *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Icaria. Barcelona: pp. 27-51.
- Castells, M.** (1998), *La era de la información. Economía, sociedad y cultura*. Vol 1. La sociedad red. Alianza Editorial. Madrid.
- Cebrián, J.L.** (1998), *La red: cómo cambiarán nuestras vidas los nuevos medios de comunicación*. Círculo de Lectores. Barcelona.
- Domenech, J.** (2009), *Elogio de la educación lenta*. Graó. Barcelona.
- Durán, M.A.** (2007), *El valor del tiempo: ¿cuántas horas te faltan al día?* Espasa-Calpe. Madrid.
- Durán, M.A.; Rogero, J.** (2010), *La investigación sobre el uso del tiempo*. Centros de Investigaciones Sociológicas. Madrid.
- Escolano, A.** (2000), *Tiempos y espacios para la escuela: ensayos históricos*. Biblioteca Nueva. Madrid.

- Gergen, K.J.** (2006), *El yo saturado. Dilemas de identidad en el mundo contemporáneo*. Paidós. Barcelona.
- Gimeno, J.** (2008), *El valor del tiempo en educación*. Morata. Madrid.
- Iglesias de Ussel, J.** (2006), *La dimensión social del tiempo*. Real Academia de las Ciencias Morales y Políticas. Madrid.
- Lewis y Weigert** (1992), “Estructura y significado del tiempo social”. A Ramos, R. (ed.): *Tiempo y sociedad*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Madrid.
- Lledó, E.** (1994), *El surco del tiempo: meditaciones sobre el mito platónico de la escritura y la memoria*. Círculo de Lectores. Barcelona.
- Moreno, N.** (2003), “Doble presencia y salud: una mirada a la vida de las mujeres”. A Varis: *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Icaria. Barcelona: pp. 53-70.
- Mückenberger, U.** (2007), *Metrónomo de la vida cotidiana. Prácticas del tiempo de la ciudad en Europa*. Ediciones Trea. Gijón.
- Paolucci, G.** (2003), *La contrazione del tempo e dello spazio nell'era Della globalizzazione*. Guerini Studio. Milán.
- Pereda, C.; Actis, W.; Prada, M.A. de** (1996). *Tiempo social contra reloj. Las mujeres y la transformación en los usos del tiempo*. Instituto de la Mujer. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Madrid.
- Sirvent, E.** (2009). *El empleo a tiempo parcial como herramienta para compatibilizar la flexibilidad laboral y la conciliación de la vida personal y laboral*. Consejo Económico y Social. Madrid.
- Taibo, C.** (2010), *En defensa del decrecimiento: sobre capitalismo, crisis y barbarie*. Libros de la Catarata. Madrid.
- Tabboni, S.** (2006). *Les temps sociaux*. Armand Colin. París.

1 Castells parla d'un “temps atemporal”, un *oximoron* en tota regla, per descriure aquesta dimensió en una societat contemporània entesa com a societat dels fluxos o societat xarxa. Per a Castells (1997: 297), “*la forma tradicional de trabajo, basada en un empleo de tiempo completo, tareas ocupacionales bien definidas y un modelo de carrera profesional a lo largo del ciclo vital, se está erosionando de manera lenta pero segura*”. Com defensem en el text, la deslocalització i la desregulació del temps de treball són processos estructurals en aquesta mutació.
